Сніги, сніги сивіли, як голуби.

Дарина Дмитрівна виходила за поріг школи увечері, коли дими з бовдурів піднімались угору рівно, як дерева в лісі. Було щось насторожене й тривожне в їхньому нескінченному потягу до неба. Мерехтіли де-не-де холодними краплинами вогні по хатах — біля тих зірок тулилось людське життя. Дарині Дмитрівні було йти в сусіднє село, через лід, але по дорозі не втримувалась, щоб не завітати до кого-небудь із своїх учнів. У сінях обмітала віником сніг з валянок і коли відчиняла двері в господу — назустріч їй котилося тепло від печі, таке рідне й солодке узимку, підводились очі, які також сяяли теплом. Оця мить — як вона заходить у хату — завжди найбільше її хвилювала, сповнювала таким раптовим спалахом любові до всіх, що вона сама себе не пізнавала, знічуючись і затинаючись на перших словах.

Мабуть, найчастіше вона заходила до Маринченків. П'ятеро з їхніх дев'яти дітей уже ходили до школи, а малеча ще тільки діставала рукою до стола, або ж опиналася на ноги, або ж дивилася на світ із висоти колиски, підвішеної до сволока. Щодня хто-небудь із молодшого покоління Маринченків не приходив на уроки — то не було що взути, то батько куфайки не дав, бо йому треба було в ліс їхати, то в когось гарячка, то мати послала за чимось.

Вчительку помічали не відразу — такий стояв гамір, така біганина й метушня. Траплялося, що вона вже попрощається й піде, а хтось із дітлахів, заглибившись у овій клопіт, чи мудруючи над цяцькою,— і не почує її; і не побачить. Батько — вузькоплечий, з несподіваними рум'янцями на лиці, з обвислими, зовсім не потрібними вусами — сором'язливо зводився їй назустріч і перший говорив "добрий вечір". Мабуть, до Дарини Дмитрівни він ставився з повагою, шанував її, але з незрозумілих причин побоювався й водночас стидався її.

— Може, повечеряєте з нами? — запрошувала мати, яка знову ходила вагітна. Була вона росліша, ніж чоловік, але така ж сором'язлива й усмішлива.

Вчителька відмовлялась, хоча й була голодна. Тут її завжди запрошують, хоч самі живуть бідно. Тільки у великі свята мають борщ з м'ясом, та й з хлібом їдять не часто — все більше з підпалком, чи з пампушками, бо справжній хліб забирає багато борошна.

— Котре ж там ниньки в кутку стояло чи за дверми? — запитував батько і з гнівом — може, вдаваним, а може, справжнім — позирав на своїх школярів, що прислухались до розмови.— Мабуть, Михайло?

Михайлове обличчя спалахувало раптовою усмішкою — і він заперечливо крутив головою.

— Мабуть, Петро?

Старшенький Петро також не погоджувався.

— Катерина?

Ще старшенька дівчина знічувалась так, як батько, й одверталась.

— Хто ж тоді? Мабуть, Степан щось накоїв, бо Василь ниньки в хаті сидів, нічого не міг учворити.

Вони з матір'ю найдужче любили свого Василя, завжди спокійного, задумливого хлопця. Він ходив у третій клас, проте поводився, як доросла людина. Перш, ніж щось зробити, обдумував, умів передбачити гірше й краще. Коли про що-небудь міркував, то з таким виглядом, наче має багаторічний досвід. Він був помічником сім'ї, одним з її робітників — і у власних очах це надавало йому неабиякої ваги, поруч із своїми по-дитячому безпосередніми братами й сестрами.

— Мабуть, знову посилали його замість себе на короварню? — запитувала Дарина Дмитрівна, яка також любила малого Василя за слухняність, за цілеспрямовану, зрячу допитливість.

Втручалась мати:

— Учора ввечері ходив на річку, гасав на ковзанах, то води з ополонки додумався напитись.

Василь сидів з перев'язаною шиєю — боліло горло, вид горів нездоровим блиском. Єдине, що зараз йому хотілося,— це видужати, щоб завтра піти до школи. Навіть коли не полегшає, то однаково піде, а як батьки не пускатимуть — втече. Сьогодні він тільки й думав, що про овій клас, а зараз був радий і трохи побоювався, що до них зайшла Дарина Дмитрівна.

— Ось тобі,— витягла вчителька з портфеля довгу цукерку, загорнуту в рожевий папірець.

Спочатку він зніяковів. Та коли Дарина Дмитрівна пішла,— сповнився гордої радості. До нього всі кинулись, щоб поділився цукеркою, але Василь сховав її за пазуху, і сам також не з'їв гостинця ні того вечора, ні пізніше.

В одному третьому класі було сорок учнів. У другому третьому класі було сорок два. Вищого за четвертий клас, який відвідувало шістнадцять учнів, у школі не було. Щоправда наступного року передбачалося два п'ятих класи — до школи в наше село повинні були піти діти з кількох сусідніх сіл, в яких вистачало приміщень тільки для початкових шкіл.

В обох третіх класах поряд з десятирічними дітьми сиділи парубки й дівчата, які під час німецької окупації не могли вчитись, бо школа не діяла — її обернули на конюшню. Щоб коням було просторіше,

порозвалювали стіни між окремими класами — і ще довго на підлозі лежала вівсяна солома, під якою табунами гасали миші та пацюки. На перерву хлопці вривалися в ці порожні класи, тупотіли ногами, виганяючи мишей з соломи, й пробували ловити їх. Не в одного були покусані пальці, не один іноді протягом усього уроку тільки те й робив, що гамував кроїв.

Цієї зими чомусь тільки й говорили проте, хто де замерз від холоду та хто сконав од недоїдання. Дарина Дмитрівна наслухалася цих балачок від колгоспників, не було від них передишки і в учительській. Дарина Дмитрівна брала ці розмови близько до серця і з гіркою приязню дивилася на обличчя своїх вихованців. Виснажені, знекровлені, набряклі нездоровою жовтизною, з синцями попід очима,— вони викликали в неї біль і жалість.

— Хто не виконав уроків?

Ген одна рука підвелася, ген — друга. Вона наперед знає, що скаже вухатий, добродушний, як казковий ведмедик, Федя Кисляк. Що знову в них не було світла, а в сільмаг не привезли гасу, а сусіди не позичили. Здогадується, що скаже тендітна, як стеблина, Оля Вишивана. Що в їхній хаті так холодно, що вона не могла втримати перо, то цілісінький вечір просиділа під кожухом. Дарина Дмитрівна не в силі стримати усмішку, коли дивиться на Олю Вишивану, але сьогодні не пита ні про що ні в неї, ні в Кисляка.

— А ти, Семене, підготувався? — підходить вона до дебелого парубійка, який мусить згинатися вдвоє, щоб здаватись трохи меншим.

Семен не знає, підвестись йому чи ні, але, врешті, встає і, вайлувато похилитуючись, відповіла:

— Аякже.

— Показуй овій зошит.

— А я зошит дома забув. Піти принести?

Він піде, принесе свій зошит, у якому домашнє завдання, звичайно, виявиться невиконаним. Він просто хоче погуляти, щоб обдурити вчительку і цим самим виставити себе перед класом героєм.

— Сідай. Завтра покажеш обидва завдання.

Таких, як Семен, у класі половина. Взимку вони ще так-сяк ходять до школи, щось читають, щось пишуть. А з весною — розійдуться по польових роботах у колгоспі, позабувають те, що знали, а під осінь тільки й кількоро знову наважиться прийти... Під час перерви вони збираються в кутку коридора або в півтемному класі з замурованими вікнами й починають якесь ігрище з хихотом, або ж пісень співають. Звичайно, ввечері вони йдуть на вулицю або ж сходяться у когось на вечорницях.

Семен товаришує з Василем Маринченком. На уроках сидять поруч, а коли повертаються з школи, то Василь прошкує додому, а Семен зразу ж—до клубу, де під вечір грає гармошка, чи ж зачіпається об дівчат, яких здибають по дорозі, і вже не відчепиться, буває, від них до півночі.

Якось він і Василя вблагав попарубкувати. Зайшли до Марійки Чуйчихи (чоловіка її, Хоря, посадили в тюрму за те, що, п'яний будучи, підпалив сусіда), а тут уже набито. Семен зразу ж втерся поміж дівчат, потім вискочив за котроюсь надвір, зник надовго, тільки гигіт долинав то з-під вікон, то з сіней, а Василь як примостився в куточку на лаві, то й ніхто його не помітив. Отак мовчки попарубкувавши, вислизнув геть, нікому нічого не сказавши, і йому — ніхто й слова, та й зупинивсь у вулиці, очікуючи на Семена. Ждав його, ждав — бо ж разом прийшли, разом і йти годиться!—проте сам і подався. Того вечора відчув себе

дорослішим, наче обірвалася в ньому ще одна з тих небагатьох, що вціліли, золотих ниток.

Дарина Дмитрівна таки залишала їх після уроків. Казала, що повинні щось вчити, повинні щось знати, бо як же вони в світі житимуть? Дивилась у вікно — білі сніги все більше синіли в надвечір'я, а віддалік хати були чорні, як горе. Той синій мороз вливався в її душу. Вчителька зіщулювалась і оберталась до класу. Дивилась на них з докірливим благанням. Іноді таки не могла стриматись, щоб не сказати:

— Не виховуйте з себе бур'янів, яким байдужісінько тоді, коли ростуть, і тоді, коли їх косять.

Здається, вони розуміли, бо починали на неї дивитись уважніше й пильніше.

Іноді вона тримала своїх парубків і дівчат не одну й не дві години. Втовкмачувала їм стільки, скільки було треба, і коли в їхніх очах спалахували іскорки, то в ній од радості займалося вогнище. Хтось просився за двері — й не повертався. То вона вже нікого не випускала, поки вони не починали куняти над зошитами. Коли ж, нарешті, виривались на волю, то лаяли її від усього свого серця, бо на досвітки запізнились, і в клубі не горіло.

Не було Олі Вишиваної в школі кілька день. Вчителька зайшла провідати. На її стук у двері ніхто не обізвався. Вона опинилась у темній хаті й завмерла, прислухаючись.

— Добрий вечір.

Голос її злякано стрибнув по кутках. На печі щось заворушилось.

— Хтось є чи нема?

— Є, а чого ж нема,— обізвалися з печі тим приємним, переливчастим голосом, який неодмінно має належати лагідній молодиці.

Поки жінка злазила, поки шукала сірники й засвічувала лампу, Дарина Дмитрівна стояла біля порога.

— А де ж ваша Оля?

— А ген сидить!

З печі світилися дві зірки в погляді.

— Ми оце капцаніємо на печі й капцаніємо,— почала розповідати неня.— І думаємо: чи хто навідається до нас чи ні. Аж оце ви. Так холодно надворі, що я кажу своїй сидіти дома. Воно й на печі не тепло, бо зранку ж тільки палилося, та все ж затишніше. Дров маємо на якийсь тиждень, а потім що робитимем?

— А в правлінні що ж вам?

— Обіцяють! А від тих обіцянок — дух теплий.

"Завтра піду до голови,— подумала вчителька,— розповім про все, домагатимусь палива".

Поверталась додому, а перед нею все ще горіли дві зірки в дитячому погляді, все жебонів у пам'яті голос матері. Розглядалась у вулиці. Отут живуть її учні, і там. Ген світиться у Маринченків — мабуть, гамір стоїть, кричать усі. Дарина Дмитрівна всміхнулась. Раптом хтось одділився від тину й подався їй назустріч. Спинився поруч — вона впізнала Василя.

— Я вас проведу,— сказав.

— Мені ж далеко, в сусіднє село.

— Проведу.

— А через лід як повертатимешся сам?

— Та вже повернусь.

Добре стало Дарині Дмитрівні — знову вона всміхнулась. На залізничному переїзді стріли однокласників, серед них — Семена. Зупинилися так, ніби пускати не хочуть. Семен освітив цигаркою Василеве обличчя, плеснув долонею по плечу. Василь гнівно подався до нього, наче битись хотів. Але ті обминули їх, пішли.

Вже на льоду сказав:

— Це вони збиралися набити вас.

— За що? — якось весело, бо ще нічого не розуміла, поспитала Дарина Дмитрівна.— За що? — повторила, вже мало не захлинаючись.

— За те, що вчитись заставляєте, що строга... Що після уроків залишаєте.

— І ти захистити вирішив?

— Авжеж.

— Сам?

— А чого ж!..

У лозах, засипаних снігом, вона зупинилась і сказала:

— Спасибі, я вже сама тут дійду. А ти повертайся. Стояла й дивилася, як віддаляється його маленька постать, поступово меншаючи й пропадаючи. Нарешті пропала. Дарині Дмитрівні хотілося заплакати, але вона передумала. Знову всміхнулася.